

РОЗДІЛ VI. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 378

С. П. Кожушко

Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

У статті здійснено аналіз наукових поглядів соціологів на сутність явища взаємодії – основи соціалізації, самовизначення, самореалізації особистості, виявлено його сутнісні характеристики (інтерактивність; повага до співрозмовника і самоповага; суверенність особистості; неупереджене ставлення до суб'єкта взаємодії, врахування його інтересів; створення ситуації успіху, стимулювання), вагомі для вирішення питання підготовки майбутніх психологів до професійної взаємодії. Сформульовано вимоги до суб'єктів взаємодії (емпатія, саморефлексія дій, самоконтроль, прагнення до самовдосконалення, високий, моральний, культурний рівень).

Ключові слова: взаємодія, інтерактивність, професійна взаємодія, майбутні психологи.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми зумовлена динамічністю соціально-економічних і духовних процесів, що відбуваються в процесі глобальної інформатизації, поширення в суспільстві засобів обігу інформації, появи розмаїття форм професійної взаємодії фахівців. Зазначені трансформаційні процеси стосуються всіх сфер життєдіяльності суспільства, зокрема освітньої, спрямованої на інтеграцію системи вітчизняної освіти до міжнародного освітнього й наукового простору, її модернізацію в контексті Болонського процесу, постійний розвиток теорії та практики з удосконалення фахової підготовки конкурентоспроможних фахівців, забезпечення їхньої готовності до професійної взаємодії, самовиявлення у швидкоплинному та динамічному житті відповідно до вимог світового ринку праці.

Провідною ідеєю багатьох досліджень, присвячених підготовці фахівців різних галузей, є положення про те, що цілеспрямована, спеціально організована підготовка майбутніх спеціалістів до професійної взаємодії є передумовою їх успішної професійної діяльності та особистісно-професійного розвитку незалежно від сфери їх діяльності

Аналіз актуальних досліджень. Феномен «взаємодія» був предметом досліджень Ю. Бабанського, А. Бодальова, В. Давидова, Д. Ельконіна, В. Загвязинського, Х. Лійметса, В. Ляудіса, В. Семенова та ін. Питання підготовки майбутніх спеціалістів до професійної взаємодії як передумови їх успішної професійної діяльності та особистісно-професійного розвитку досліджувалися значною когортою дослідників (В. Биков, І. Булах, Л. Долинська, Г. Костюк, В. Семиченко, В. Сластьонін та ін.).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень показав, що більшість теоретичних і прикладних досліджень із проблеми взаємодії психолога з різними категоріями клієнтів орієнтовані на його взаємодію з дітьми (І. Дубровіна, А. Прихожан, Н. Толстих, Т. Юферова та ін.), досліджено психологічні аспекти взаємодії в системі «викладач – студент» при індивідуально-диференційованому підході до навчання (А. Булигіна), розроблено педагогічні умови діяльності психологічної служби навчального закладу (В. Кузіна). Аналіз праць, присвячених питанням взаємодії суб'єктів, засвідчує, що проблема професійної взаємодії практичних психологів потребує подальшого дослідження, яке варто розпочати з вивчення методологічних засад підготовки майбутніх фахівців до професійної взаємодії.

Мета статті – на основі аналізу наукових поглядів соціологів на феномен «взаємодія» виявити його сутнісні характеристики, вагомі для вирішення питання підготовки майбутніх психологів до професійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Існування феномена взаємодії, зокрема професійної взаємодії психологів у процесі професійної діяльності, визнається багатьма авторами. Тому вважаємо за необхідне звернутися до аналізу поглядів науковців, у роботах яких зроблена спроба розкрити зміст поняття «взаємодія», його структуру. Для цього розглянемо соціологічний аспект даної категорії.

Соціальна взаємодія є складником і формою вияву загальної, універсальної взаємодії. З погляду соціологів феномен «взаємодія» визначається як «процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів одне на одного, який породжує причинну обумовленість їх дій і взаємозв'язок. Цей процес потребує активності та взаємної спрямованості дій тих людей, які беруть у ньому участь» [9, 26]; «взаємний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності» [6, 215]; обмін почуттями, ідеями, вольовими імпульсами.

Широкий спектр особливостей взаємодії, різноманітні форми її перебігу в різних соціальних середовищах та впливу на особистість, різнобічні гносеологічні погляди вчених, які досліджували дану проблематику, викристалізувалися у відповідних теоретичних конструкціях. Однією з найвідоміших є *теорія дії або теорія соціальної дії* (підтримана соціологами М. Вебером, Т. Парсонсом, П. Сорокіним), яка в різних варіантах являє опис індивідуального акту дії, а також компоненти взаємодії. Увагу акцентовано на пошуку домінуючих чинників мотивації дії в процесі взаємодії.

Прикладом того, як реалізовувалася зазначена ідея, є *теорія Т. Парсона* – прихильника веберівської концепції соціальної дії, згідно з якою основною ознакою соціальності дії є суб'єктивне осмислення індивідом можливих варіантів поведінки людей, що вступають у взаємодію, а соціальна взаємодія є системою взаємообумовлених соціальних дій, об'єднаних циклічною причинною залежністю, в якій дії однієї людини є причиною дій іншої. Дана теорія визначила загальний категоріальний апарат опису структури соціальної дії, в основі якої – міжособистісна взаємодія, на якій заснована людська діяльність; вона – результат одиничних дій (деякий елементарний акт, з яких у подальшому складається система дій). «Кожен акт містить такі елементи: діяч (той, хто здійснює діяння); інший (той, на кого спрямоване діяння); норми (згідно з якими організовується взаємодія); цінності (яких дотримуються кожний з учасників); ситуація (в якій здійснюється дія). Діяч мотивований тим, що його дія спрямована на реалізацію його потреб» [6, 216–217]. Щодо іншого, то діяч розвиває систему орієнтацій та очікувань, визначених «як прагнення досягти мети за умови врахування ймовірних реакцій іншого» [1, 101]. Проте такий підхід виявився занадто абстрактним, непридатним для емпіричного дослідження через неможливість зрозуміти змістовий аспект дій. Тому, на думку О. Леонтьєва, більш логічною є «здійснення характеристики соціальної діяльності, а потім структури окремих індивідуальних дій» [5, 49].

Співзвучними до зазначеної теорії виявилися постулати американського соціолога Дж. Хоманса – автора «*теорії соціального обміну*». Вироблені ним постулати мають силу у відносинах двох взаємодіючих індивідів: *успіх* («Серед усіх можливих дій людини, чим більше винагороджується конкретна дія індивіда, тим вірогідніше, що індивід її здійснить знову» [11, 16]); *стимул* («Якщо в минулому під впливом конкретного стимулу або сукупності стимулів індивід здійснював дію, яка відзначена винагородою, то чим більше схожі знову задіяні стимули на попередні, тим вірогідніше, що людина вчинить аналогічну або подібну дію»); *цінність* («Чим ціннішим для людини є результат її дії, тим вірогідніше її подальше повторення» [Там само, 25]). Соціолог уважав, що головною причиною того, що люди допомагають один одному, є мотивація соціальної винагороди, сподівання, що їхня діяльність буде відзначена адекватною реакцією оточуючих. Зазначені постулати вважаємо методологічними засадами підготовки майбутніх психологів до професійної взаємодії.

Друга спроба науковців побудувати структуру взаємодії пов'язана з описом ступенів її розвитку. За такого підходу взаємодія являє собою не сукупність елементарних актів, а сукупність стадій, які вона проходить

(Я. Щепанський). Провідним поняттям для опису соціальної поведінки стає феномен «соціальні зв'язки», які можуть бути представлені як послідовна реалізація: просторового контакту; психічного контакту (будь-яка особистісна взаємодія двох і більше людей [3, 371]); взаємодії (систематична, послідовна реалізація дій, що передбачають викликати відповідну реакцію з боку партнера); соціальних відносин (взаємоузгоджена система дій) [10, 84]. Слід акцентувати увагу на особливостях просторового й психічного контактів, які виступають як передумови індивідуального акту взаємодії, що не усуває недоліків попередньої теорії.

Американський психолог Р. Бейлс зробив спробу реєстрації різних видів взаємодії [6, 267]. Ним усі зразки взаємодії в групі було описано за допомогою чотирьох категорій: позитивні емоції (солідарність, зняття напруги, погодження); негативні емоції (непогодження, створення напруженості емоцій, демонстрація антагонізму); розв'язання проблем (пропозиція або вказівка, погляд, орієнтація інших); постановка цих проблем (прохання про інформацію, висловлення думки, вказівка). На жаль, за такого підходу нівелюється характеристика змісту групової діяльності, тобто акцентується увага лише на формальних моментах взаємодії. Проте ці положення використано нами в процесі побудови моделі підготовки майбутніх психологів до професійної взаємодії.

Вагомими виявилися положення соціальних психологів Дж. Тибо та Г. Келлі, які, використовуючи математичну теорію гри «дилема в'язня», обґрунтували *модель діадичної взаємодії* (взаємодія в діаді), сутність якої зводиться до таких положень: «будь-які міжособистісні взаємини є взаємодією, реальним обміном поведінковими реакціями в межах певної ситуації; взаємодія з більшою вірогідністю продовжуватиметься і позитивно оцінюватиметься учасниками, якщо вони матимуть вигоди з неї; для з'ясування наявності чи відсутності вигоди кожен учасник оцінює взаємодію з погляду знаку й величини результату, який є сумою винагород і втрат внаслідок обміну діями; взаємодія продовжуватиметься, якщо винагороди її учасників перевищуватимуть втрати; процес отримання вигоди учасника ускладнюється можливістю учасників здійснювати взаємний вплив, тобто контролювати винагороди й втрати» [6, 217]. Слід зазначити, що подальші дослідження в межах зазначеної теорії акцентували увагу на типах контролю та особливостях соціальної поведінки суб'єктів взаємодії.

Цінними для дослідження є й висновки К. Вейка. У теорії організуючих процесів (*theory of organizing*) він використовує ідею *подвійної взаємодії* (*double interact*), яку тлумачить як «комунікативну взаємодію, що забезпечує узгодження, координацію дій і в такий спосіб

організовує, упорядковує, завершує соціальні комунікації, сприяючи взаєморозумінню» [12, 215]. Подвійна взаємодія (подвійний зворотний зв'язок або інтеракт) включає три дії: звернення одного партнера з комунікації (1) – відповідь на нього іншого партнера (2) – відповідь першого партнера (приспосовування) на відповідну дію другого партнера (3). Ця ідея узгоджується із взаємодією, що конструюється в освітньому електронному середовищі, коли викладач ставить запитання, студент відповідає, викладач підтверджує одержання відповіді й оцінює її. На нашу думку, кожна з ланок цього ланцюга має бути присутньою в процесі взаємодії майбутніх психологів у процесі навчання, інакше учасники педагогічного процесу будуть позбавлені повної впевненості, що вони зрозуміли одне одного, а їхні взаємодії погоджені й довершені.

Презентація структури взаємодії представлена в *транзакційному аналізі* Е. Бернса [2], який розглядав її через динаміку міжособистісних позицій партнерів, позначивши їх: Батько, Дорослий, Дитина. Проте, це лише виключно психологічний опис певної стратегії під час взаємодії: позиція Дитини може бути визначена як «Хочу!», позиція Батька як «Треба!», позиція Дорослого – поєднання «Хочу!» та «Треба!». На думку Е. Берна взаємодія є ефективною, якщо транзакції збігаються: «Батько – Батько» «Дитина – Дитина», «Дорослий – Дорослий». Показником ефективності є також адекватне розуміння ситуації й адекватний стиль дії в ній.

За *концепцією «символічного інтеракціонізму»* (головний ідеолог Дж. Г. Мід) взаємодія розглядається як відправний момент будь-якого соціально-психологічного аналізу. Дж. Г. Мід дійшов висновку, що взаємодія відіграє провідну роль у становленні людського «Я». Він увів поняття «значущий символ» – жест, властивий тільки людині, який здатний викликати певну передбачувану реакцію в тих, кому він адресований, завдяки чому й виникає людська взаємодія: «індивід відгукується на свій власний стимул так само, як відгукуються інші люди» [4, 216]. На думку соціолога, індивід може перейматися потребами й цілями тих, з ким він повинен співпрацювати завдяки здібності «прийняття ролі іншого», сутність якої – у «внутрішньому програванні можливих дій, уявлень себе на місці іншого, передбаченні наслідків своїх дій» [7, 133]. Важливою є думка науковця і про значущість іншого в процесі взаємодії, що серед багатьох людей, з якими індивід взаємодіє, він виділяє тих, чиї оцінки для нього є більш значущими. Ці люди стають для нього значимими іншими. Філософ наполягав на єдності розвитку суспільства й соціального індивіда (соціальне «Я»), на тому, що походження «Я» цілком соціальне, а головна його характеристика – здатність ставати об'єктом самоспостереження, саморефлексії й самоконтролю. Отже,

провідною ідеєю концепції є положення: особистість формується у взаємодії з іншими людьми; механізмом цього процесу є контроль дій особистості, що має у своїй основі уявлення оточення про людину. Ці засадничі ідеї використано в процесі дослідження.

Г. Блумер зазначав, що взаємодія, яка сприймається як постійно відкрита до змін, сприяє самовизначенню особистості, самоконструюванню соціальної дії. Самоідентифікація, як стверджує Г. Блумер, – це безперервний процес взаємодії, у ході якого індивід розрізняє об'єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень. Акцентуючи на «детермінізмі значень», він відзначає, що поза конкретною дією значення, які надаються предметам та діям, різні: «помідор може бути просто харчовим продуктом, але, кинутий на сцену, він сприймається як засіб вияву гніву глядачів. Отже, значення йому надають дії індивіда в конкретних обставинах» [8, 169].

За твердженнями Г. Андреевої [1], взаємодія як організація спільної діяльності людей сприяє розкриттю смислу їх конкретних дій. Вона фіксує обмін інформацією, організацію спільних дій, тобто комунікація організовується в процесі спільної діяльності, з її приводу. Отже, серед складових взаємодії найважливішими є спільна мета, спільна мотивація (спонукає до досягнення спільної мети), спільні дії (спрямовані на реалізацію поточних і перспективних завдань спільної діяльності), загальний результат (загальний об'єктивний кінцевий продукт та суб'єктивне відображення результату індивідуальними й колективними суб'єктами).

Потребують урахування й погляди Р. Дафта, який описує якість *інтерактивності* стосовно групи (interactive group) та лідера (interactive leader): інтерактивна група – форма групового прийняття рішення, коли вибір здійснюється під час взаємодії співробітників, які мають певну мету та з'ясовують конкретне питання; інтерактивний керівник – той, хто приділяє значну увагу досягненню консенсусу, участі всіх членів колективу в спільній роботі, прийнятті рішення в умовах взаємодії та взаєморозуміння. Ідеї прихильників інтеракизму також важливі для нашого дослідження, оскільки і викладач, і студент виступають активними суб'єктами взаємодії, прагнуть до взаєморозуміння, взаємного розв'язання проблем, що стоять перед ними, і яке можливе завдяки спільному прийняттю рішень, тобто спрацьовує *принцип інтерактивності*.

Залежно від того, якою мірою люди в процесі взаємодії дотримуються інтересів одне одного, І. Зубкова, М. Коць, Г. Ложкін, Т. Петровська виділяють три основні види: співробітництво, домінування, суперництво. *Співробітництво* – взаємодія, за якої люди сприяють задоволенню інтересів

одне одного, дотримуються приблизного паритету та об'єднують свої зусилля добровільно, спираючись на усвідомлення значення й необхідності розв'язання спільного завдання, прагнення допомогти іншим учасникам спільної справи. Між людьми виникають взаємні обов'язки й відповідальність. Проте ситуація взаємодії може скластися так, що один з учасників, користуючись слабкістю позиції іншого, починає підкоряти його інтереси власним. Тоді народжується другий тип взаємодії – *домінування*. Тут відсутнє дотримання інтересів двох сторін – гра йде головним чином у «одні ворота», сприяння стає одностороннім і слабкий діє в інтересах сильного. Якщо спроба побудувати взаємодію на свою користь зустрічає гідний опір, виникає *суперництво* – третій тип взаємодії. Суперництво найчастіше не має самостійного значення: кожен із його учасників вступає в боротьбу з надією перемогти або відстояти попередній статус. Коли перевага однієї зі сторін стає явною, рівновага порушується й починається домінування. Щодо суб'єктів педагогічного процесу, то лише співробітництво найбільш ефективно сприяє розвитку тих, хто навчається, як суб'єктів діяльності та становленню їхньої активної життєвої позиції в цілому.

Як зазначають соціологи взаємодія особистості з іншими (на рівні зв'язку «Я – Ти», «Я – Ми», «Я – Вони») стимулює комунікативні процеси, сприяє формуванню високого рівня реалізму, відповідності, ціннісно-світоглядної орієнтації, мудрості в соціальній стратегії. Продуктивність взаємовпливу зростає, якщо враховувати не лише індивідуальні інтереси, стиль мислення людини в процесі взаємодії, але й її організованість, нормативне зміщення, упорядкування зв'язків. Саме соціальні норми забезпечують узгодженість дій, регулювання поведінки, соціальний контроль, захист певних інтересів, відображають загальні вимоги суспільства до поведінки особи, групи у взаємовідносинах один з одним, соціальними інститутами, суспільством.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Підсумовуючи, зазначимо, що вагомими стали основні наукові погляди на сутність взаємодії – основи соціалізації, самовизначення, самореалізації особистості; єдність інформаційного, емоційного й духовного у взаємодії; принципи взаємодії (інтерактивність; повага до співрозмовника і самоповага; суверенність особистості; неупереджене ставлення до суб'єкта взаємодії, врахування його інтересів; створення ситуації успіху, стимулювання). Науковцями сформульовано вимоги до суб'єктів взаємодії (емпатія, саморефлексія дій, самоконтроль, прагнення до самовдосконалення, високий моральний, культурний рівень), які нами враховано в подальших

наукових розвідках, присвячених моделюванню процесу підготовки майбутніх психологів до професійної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. шк. / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 375 с.
2. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание : пер. с англ. / Р. Бернс ; под ред. В. Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. / Артур Ребер ; [пер. с англ. Е. Ю. Чеботарева]. – М. : Вече : АСТ, 2000. – Т. 1: А–О. – 2000. – 591 с.
4. Бориснев С. В. Социология коммуникации : учеб. пособие для вузов / С. В. Бориснев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 270 с.
5. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1981. – 584 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
7. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології : навч. посіб. для вузів / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1995. – 223 с.
8. Фотев Г. Герберт Блумер: символический интеракционализм / Г. Фотев, Г. Блумер // Современная американская социология / под ред. В. И. Добренькова. – М., 1994. – С. 116–220.
9. Фридман Л. М. Школьная психологическая служба: формы деятельности / Л. М. Фридман // Народное образование. – 2001. – №2. – С. 135–141.
10. Юдин В. В. Технологическое проектирование педагогического процесса : дис. докт. пед. наук : 13.00.01. / Юдин Владимир Владимирович. – Москва, 2009. – 375 с.
11. Homans G. C. Social Behavior: Its Elementary Forms / G. C. Homans. – Rev. ed. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1974. – 78 p.
12. West R. Introducing communication theory: analysis and application / R. West, L. Turner. – 2nd ed. – McGraw-Hill, 2004. – P. 200–247.

РЕЗЮМЕ

С. П. Кожушко. Социологические аспекты проблемы взаимодействия.

В статье проведен анализ научных взглядов социологов на сущность явления взаимодействия – основы социализации, самовыражения, самореализации личности, выявлены его сущностные характеристики (интерактивность, уважение к собеседнику и самоуважение, суверенность личности, непредвзятое отношение к субъекту взаимодействия, учет его интересов, создание ситуации успеха, стимулирование), важные для разрешения вопроса подготовки будущих психологов к профессиональному взаимодействию. Сформулированы требования к субъектам взаимодействия (эмпатия, саморефлексия действий, самоконтроль, стремление к самосовершенствованию, высокий, моральный, культурный уровень).

Ключевые слова: взаимодействие, интерактивность, профессиональное взаимодействие, будущие психологи.

SUMMARY

S. Kozhushko. Sociological aspects of the problem of interaction.

The article gives the analysis of sociologists view point on the essence of interaction as the basis of socialization, self-expression and self-realization of a person. It reveals essential characteristics of interaction (interactivity, respect to the interlocutor and self-respect, consideration of his/her interests, sovereignty of a person, unbiased attitude to the object of interaction, creation of the situation of success, stimulation), some aspects important for the training of future psychologists for their professional interaction. Requirements for the subject of interaction (empathy, self-reflection, self-control, commitment to excellence, high moral and cultural level) are determined in the article.

Key words: interaction, interactivity, professional interaction, future psychologists.